

MANFRED KOSSOK:

AZ ÚJKOR ÖSSZEHASONLÍTÓ FORRADALOMTÖRTÉNETE

A cikket a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/1. számából vettük át és az elméleti mondanivalót nem érintő rövidítésekkel közöljük.

A kérdések sokasága, melyet a polgári forradalmak összehasonlító elemzése felvet, szükségessé teszi rendezőelvek kialakítását, hogy szembe-nézhezzünk a tematikus elburjánzás és az elsőleges és a másodlagos tényezők összekeveredésének veszélyével.¹ Eddigi összehasonlító és elemző munkánkból nagyjából a következő hat problémakör körvonalai bontakoztak ki: a lépcsőzetes formációképződés és a forradalom (forradalmak) történelmi helye közti kölcsönhatás a korszak jellegének hangsúlyozott figyelembevételével; a forradalom jelentősége (nemzeti, földrész, egyetemes szintű) és vezető forradalom (forradalmak) ebből következő problémája a polgári forradalmi ciklusban; a hegemonia lényege és sajátossága a polgári forradalmakban: az osztálykompromisszum problémája bizonyos forradalmak lefolyásában és eredményében: a politikai–társadalmi főkomponensek (különös tekintettel a népmegmozdulásokra) funkcióváltásának szerepe a forradalom és az egész ciklus lefolyásában; egy összehasonlító elemzés kritériumai empirikus vizsgálatok alapján (esettanulmányok).²

A forradalmak konkrét történelmi alapon történő összehasonlításánál végső soron a döntő kiindulópont a formáció- és forradalomtípus feloldhatatlan dialektikájában rejlik. Csak az egyértelmű formációmeghatározás teszi lehetővé az adott forradalom történelmi–társadalmi besorolását és meghatározását. A legfontosabb polgári forradalomelméletek³ nagy részére viszont a forradalom fogalmának messzemenő történelmietlenítése, társadalmi tartalmától való megfosztása jellemző. A „magábaló” forradalomról vitakoznak, miáltal a forradalom típusainak minőségileg különböző lényegi vonásai egy elvont modellizálás következtében tetszőlegesen kicserélhetővé válnak.⁴ Éppen mostanában fedezik fel újra a forradalom „természettörténetét” (L.P. Edwards) és *Anatómiáját*” (C.C. Briton 1938). Egy ilyen módon létrehozott híd segítségével aztán alig okoz nehézséget a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a történelem egymást váltogató (= meghaladható) forradalmainak kategóriájába való besorolása.

Egy jelenség történelmi besorolása természetesen feltételezi a lényegesen tágabban értelmezett „környezet”, vagyis a kor viszonyainak ismeretét. A *korszak jellegén* a meghatározó gazdasági–társadalmi, politikai–intézményi és szellemi–kulturális tényezők történelmi összmozgása értendő, melyekből a fejlődés alap vagy fő tendenciái is leolvashatók. Más szóval: azt, hogy egy forradalomra hol kerül sor, nemcsak a „belső” feltételek határozzák meg, hanem – esetenként különböző mértékben – az általános egyetemes történelmi mozgástörvények és feltételek, melyek gyorsító, vagy visszahúzó vagy orientáló hatást gyakorolhatnak. A tényezőknek ez a komplexuma, mely összekapcsolja egymással az általánost, az egyest, és a különöst, az egyetemes és a kontinens-szintűt, a helyit és a nemzetit, nem sorolható be egyszerűen a „külső feltételek” címszó alá. A forradalom dialektikájának lényegéhez tartozik, hogy bizonyos pillanatokban a „belső” és a „külső” feltételek elválaszthatatlanul egymásbafonódnak. A történelem, mint folyamat, végső soron oszthatatlan mind nagyban mind kicsiben.

Összességében, vagyis a polgári forradalmak ciklusának, az új társadalmi formáció fokozatos érvényrejutásának és konszolidálódásának egyetemes totalitása szempontjából az 1789–95-ös francia forradalmat kiemelkedő hely illeti meg. Ez a forradalom képviseli a csúcst, illetve a fordulópontot a polgári forradalmak történetében általában és a burzsoázia történelmi–politikai szerepét illetően különösen. Sem előtte, sem utána nem harcolták végig a polgári forradalmak lényegéhez tartozó jellegzetes társadalmi–gazdasági, politikai, intézményi és ideológiai harcokat (osztályellentétek) ilyen átfogóan és radikálisan, vagyis a dolgok legmélyebb gyökeréig hatolva. A francia forradalomnak mint *klasszikus* forradalomnak a helye a polgári ciklusban a történelmi érvényesség és hatás optimumát implikálja, a történelmi–társadalmi gyakorlat a lehető legnagyobb mértékben közelítette meg a változás általános („tiszt”) törvényszerűségeit, és ebben alapvető kritérium a korszakot formáló kisugárzás.

A francia forradalom (tartalmában, formájában és hatásában megmutatókozó) klasszikus jellegének hangsúlyozásával semmiképpen sem próbáljuk ezt a forradalmat történelmileg szociologizálva „modellként” feltüntetni. Éppen a marxista historiográfia, melyet újra és újra az 1789–95-ös évek példájából levezetett „forradalmi fetiszizmussal” (Perez Zagorin) vádolnak, emelte ki a francia eseményekben az általánosan érvényes mellett a különöst is (megismételhetetlenségét).

Az elvont és történelmietlen modellekben való gondolkodás explicit módon tarthatatlannak bizonyul, hiszen a történelmi összehasonlító mód-

szernek a vizsgált folyamat objektíve adott sokrétűségéből és variációs gazdagságából kell kiindulnia. A polgári forradalmak összességét kizárólag az 1789–95-ös tapasztalatok modell-kritériumainak rőfjével mérni egyenértékű lenne azzal, mintha ennek a forradalomtípusnak többi valóságosan meglévő történetét „deformációkra”, „jobb” vagy „rosszabb” eredményekre, „eltérésekre” és egyebekre redukálnánk, ez pedig szöges ellentétben állna a történelmi materializmus szemléletével. Hogy ebben a mostani vitában a polgári forradalmak szerepére és történelmi helyére vonatkozó marxista felfogással ellentétben a francia forradalom vélt modell-jellege ilyen kiemelkedő szerepet játszik, az elsősorban a marxista historiográfia kutatási eredményeivel és a kutatók álláspontjával kapcsolatos kétségtelen tájékozatlanságot vagy ezek tudatos figyelmen kívül hagyását demonstrálja.

„A forradalom” témáról folytatott San-Francisco-i vita eléggé megvilágította az úgynevezett modellkritika stratégiai célját: a francia forradalom relativizálásából az észak-amerikai függetlenségi háború egyetemes történelmi felértékelődése következik (B. Bailyn); ezzel párhuzamosan az angol forradalom is „rehabilitálódik”. Bár az ötvenes és hatvanas évek erőteljes atlantizmusa meghátrálásra kényszerült (nem utolsó sorban a francia történészek határozott ellenállása következtében); ami megmarad és amit ismételtelen erőltetnek, az annak a kísérlete, hogy a „demokratikus” forradalom fogalmát a *polgári* forradalmi átalakulás *mérsékelt* jellegéhez kapcsolják. A „révolution dérapée” megjelölésű tézisével F. Furet és D. Richet az ilyen értelmezésnek a francia forradalom esetében messzemenőkéig kedvezett, amennyiben a „tulajdonképpeni” forradalmat az 1791-ig tartó nagypolgári-liberális szakaszra korlátozta. E. Schmidt számára az 1789–1795 közötti események marxista interpretációja a spekulatív történelmi gondolkodás szférájába tartozik; A. Cobban (1954) a francia forradalmat könnyedén mítosznak nyilvánította, H. Arendt (1951 és 1963) és J. Talmon (1952) pedig példájuk nyomán a „modern totalitarizmus” gyökereit vélte kimutatni, R. Morris (1970) teljességgel megkerülte, amennyiben a „harmadik világ” létrejövő nemzetei elé megintcsak az észak-amerikai forradalmat állította követendő modellként.

Ami következésképpen a polgári historiográfia bizonyos áramlatai számára a *priori* és apodiktikus posztulátumok formájában megoldhatónak tűnik – hogy tudniillik egy forradalom egyetemes relevációjának a kritériumait meghatározzák –, az egy, a *reális* történelmi folyamatokból, nem pedig szubjektív forradalom-értelmezésekből kiinduló összehasonlító kutatás számára számos problémát vet föl. A.M. Soboul, aki a Francia Forrada-

lom történelmi helye körül folyó vitában ismételten elkötelezte magát, legutóbb tudatosan kiélezett formában fogalmazott: „Nincs *modell*, csak *utak*.”⁵ E megfogalmazásban semmiképpen sem rejlik a francia forradalom szerepének mint az újkori forradalmak centrális vonatkoztatási pontjának tagadása. Ez az utalás azonban alkalmas arra, hogy egy polgári forradalom történelmi helyét a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet mindkét fő útjával – a „forradalmival” és a „konzervatívval” – ismét a szükséges összhangba hozza.⁶ Minthogy a feudális társadalmi formáció felváltásának és leküzdésének két *alaptípusáról* volt szó, egyúttal azt is figyelembe kellene venni, hogy a mindenkori forradalomtípusok ezekkel közvetlen kapcsolatban állnak, anélkül, hogy velük teljesen azonosak lennének.

Ha a forradalmi utat messzemenően azonosítjuk a francia forradalom tapasztalataival, akkor ezzel elsősorban e forradalomnak az újkor egyetemes forradalmi ciklusában betöltött kulcspozícióját és korszakalkotó hatását jelezzük. Hogy milyen távol áll az ilyen szemlélet az észak-amerikai forradalom vitathatatlan történelmi jelentőségének önkényes lebecsülésétől, azt A. Furszenko mutatta be egy összehasonlító tanulmányában.⁷ Másrésztől a forradalmi út nem redukálható kizárólag a „francia útra”, minthogy Anglia vagy az Egyesült Államok eltérő tapasztalatai is beletartoznak az új termelési mód autentikus érvényrejutásának komplex összefüggésébe.

Ebből a vitathatatlan és a polgári forradalom tipológiája számára olyan különösen fontos tényből vezette le, N. Poulantzas „A polgári forradalom modelljei”-vel foglalkozó gondolataiban az önálló paraszti mezőgazdasági termelésnek a kapitalista nagybirtok révén történő likvidálására való utalással azt a tételt, hogy nem a francia, hanem éppen az angol út az, amely tulajdonképpen forradalmi volt.⁸ A forradalomnak ez az egyoldalúan ökonómiai, voltaképpen ökonomisztikus értelmezése objektíve azoknak a felfogásoknak az irányába mutat, melyek számára a paraszti elem – minthogy ellentétes volt az optimális koncentrációval – csupán konzervatív szerepet játszott. Eltekintve attól, hogy Poulantzas sem vesz tudomást a formáció- és a forradalmi ciklus lényegi különbségéről, megszűnik kardinális problémának lenni, hogy ami a „francia utat” a forradalmi út más variánsaitól minőségileg elválasztotta, az nem az átfogó polgári birtokkoncentráció értelmében vett gazdasági racionalizmus volt, hanem a gazdasági, politikai–szociális, intézményi és ideológiai radikalizmus történelmileg optimális egysége. Nemcsak a feudalizmus–kapitalizmus történelmi alapkérdésében való konfrontáció volt a konfliktus lényege, hanem éppen úgy a kapitalizmus megvalósításának különböző útjaiért vívott küzdelem is. A „francia út” nem volt

mindenestől forradalmi: *demokratikus*-forradalmi volt. A forradalmi úton belül a francia út a leghaladóbb változatot képviselte.⁹

Már itt világossá válik, hogy egy (egyébként bármilyen) polgári forradalom szerepét és történelmi helyét nem lehet csupán a burzsoázia gazdasági-társadalmi konszolidálódásában betöltött funkcióján mérni. A polgári forradalom több mint a burzsoázia forradalma vagy a burzsoázia érdekében való forradalom. A forradalom jelentősége és hordereje végső soron az *összes közbeavatkozó osztályerő* eredője, azoké is, sőt éppen azoké, akiknek ideáljai az adott pillanatban nem követték „konzekvensen” osztályukét vagy korukét és akik ezért már kezdeményezésükben *túlmutattak* a burzsoázia határain, minthogy olyan erőkről volt szó, „melynek az emancipációhoz való feltételei lényegesen különböztek azoktól a feltételektől, melyek közepette a burzsoázia magát és a társadalmat emancipálni tudta.”¹⁰

Jellegét és hatását tekintve a Francia Forradalmat *irányadó forradalomként* lehet definiálni a világtörténelem tőle és általa bevezetett korszaka számára,¹¹ mint ahogy a francia forradalmi ciklus (1789, 1830, 1848, 1870, 1871) általában is – progresszív és regresszív irányban ható – impulzusokat adó irányító funkciót töltött be a XIX. század forradalmi eseményei sorában. Az 1848–49-es európai forradalomban a francia februári forradalom irányadó szerepet játszott, belőle indultak ki az események egészének lefolyását eldöntő változások (fordulópont: a júniusi csata).

Az irányadó forradalom problémája nemcsak a francia tapasztalatok fényében vetődik föl. Vitán felül áll az 1905–1907-es oroszországi polgári–demokratikus forradalom útmutató szerepe a munkásmozgalom taktikai-stratégiai új irányba orientálódásában (tömegsztrájk-vita) és mindenekelőtt Ázsia nemzeti felszabadító mozgalmaiban, aminek révén annak a folyamatnak az ok-okozati komplexumába tartozik, amit a történelem „Ázsia ébredéseként”¹² ismer. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet egyértelműen az 1917-es Vörös Október határozta meg mint korunk irányadó forradalma; egész kontinensre kiterjedő hatást tett a kubai forradalom is Latin-Amerikára.

E. Engelberg ismételtelen rámutatott arra, hogy az újkori forradalmak történelmi hatása nem ragadható meg kizárólag a „ceruza” fogalmával, hanem állandóan figyelembe kell venni a világtörténelmi haladás folyamatában a kontinuitás és a diszkontinuitás dialektikus viszonyát. A polgári forradalom problémája nem redukálható (Franciaország esetében sem) a „törés vagy kontinuitás”¹³ alternatívájára, hanem a törésnek és a kontinuitásnak (csak látszólag ellentmondásos) összekapcsolódásában rejlik. Mindenesetre

az egész korszakot meghatározó forradalom mindig azoknak az osztályoknak és osztályérdeknek a prizmáján keresztül hat, melyekkel szembeke­rül. Hogy milyen szerepet játszik az osztályspecifikum és az osztályaffinitás a példaképek átvételében, azt bizonyítják az 1790-től 1826-ig tartó latin-amerikai függetlenségi mozgalmak. Míg a kreol-arisztokrata vezetőréteg szá­mára irányadó mind eszmeileg, mind a valóságban az észak-amerikai forrada­lom volt, addig a radikális népi elemek messzemenőig a francia példa irá­nyába fordultak és nem ritkán tudatosan nyúltak vissza a jakobinus és a sansculotte örökséghez.

A polgári forradalom konstitutív elemeihez tartozik a *burzsoázia he­gemóniája*. Már Marx megfogalmazta mint döntő kritériumot: „a burzsoá­zia... valóban a mozgalom élén”. Egy bizonyosfajta logikának ezért megfele­lő, ha polgári történészek (és szociológusok) a burzsoáziának vagy a polgári ve­zetésnek a létezését kérdésessé teszik,¹⁴ hogy ilymódon a polgári forrada­lom fogalmát megszüntessék vagy történelmileg–társadalmilag denaturálják; ehelyett az elitkonfliktus elmélete jut ismét erőteljesebben érvényre,¹⁵ melynek eszköztára lehetővé teszi a korszakok, osztályok és formációk iránt közömbös értékelést. Abban a mértékben, ahogy a forradalmat az elit-elmélet segítségével megfosztják szociális–polgári jellegétől, megnő a lehető­sege a felvilágosult liberális arisztokrata–nagy­polgári elem felértékelésének.

Ami az alap kategória meghatározásához elengedhetetlen és magától érthető, az egyes forradalmak konkrét–empirikus vizsgálataiban során épp olyan sokrétű, mint amilyen bonyolult jelenségnek bizonyul. Az az egyszerű tény, hogy a polgári forradalmi ciklusban a burzsoázia „tisztá” hegemó­niája viszonylag későn, azaz az 1789-es francia forradalommal (és ez eset­ben is csak 1791–92-ben, a liberális nemesség háttérbe szorítása után), ju­tott kifejezésre, indokolja annak szükségszerű voltát, hogy a kérdés törté­nelmi aspektusára (mintegy az ontogenezisére) az eddiginél lényegesen na­gyobb mértékben legyünk tekintettel. Maga a polgári forradalom egy olyan történelmi folyamat terméke, melynek lefolyása során a definícióban sze­replő ismertetőjegyek egyre inkább testet öltenek, s ugyanez áll a burzsoá hegemónia fejlődési szakaszaira és érett fázisára.

A polgári hegemóniának a vele adekvát forradalom-típusban való ki­fejezésre jutása egy sor objektív és szubjektív tényező dialektikus összefo­nódásának függvénye, melyek közé többek között a következők tartoz­nak: a forradalom stadiális helye a feudalizmusból a kapitalizmusba való fokozatos átmenetben és a polgári–kapitalista formáció további konszoli­dálásában; a gazdasági–társadalmi és a politikai ideológiai érettség foka,

melyen azt az útszakaszt értjük, amit a polgárság az „önmagában való” osztály-állapottól az „önmagáért való” osztályállapothoz vezető úton már megtett; a burzsoázia specifikus struktúrája és a frakciók közötti erőviszony; a népmozgalom dimenziója és a közbelépésre való ereje és a burzsoáziával kötött szövetségének ezzel összefüggő időtartama és intenzitása; a polgári önérték és az össznemzeti érdek azonosságának foka a forradalom folyamán; az *ancien régime*-et megtestesítő osztályok ellenállásának módja és ereje; a külső tényezők mozgósító vagy akadályozó szerepe (védelmi- vagy hódító háborúk, a nemzeti felszabadítási mozgalmak külső frontjának primátusa); a korábbi saját vagy nemzetközi forradalmak pozitív vagy negatív hatása, melyek a „tanulási folyamat” útját egyengették, ami serkentő hatású lehet vagy érzékenyebbé is teheti a burzsoázia politikai–társadalmi kockázattudatát (növekvő súlyú tényező). Az elmondottak lemérhetők az 1789-es és az 1830-as francia forradalmak összehasonlításán vagy az 1848-as párizsi júniusi csata ellentmondásos közép- és kelet-európai visszhangján.

Engelsnek az a megállapítása, hogy a burzsoázia – ellentétben a feudális nemességgel – hatalmát sohasem mint teljes osztály (Gesamtklasse) gyakorolja,¹⁶ beigazolódik a polgári forradalmi hegemonia konkrét-történelmi formáiban is. Bármilyen kevésbé létezik is a polgári forradalom, a burzsoázia hegemoniájáról viszont beszélhetünk. Valójában a „burzsoázia hegemoniája” kategória azt tartalmazza, hogy a burzsoázia egy bizonyos *frakciója* a forradalom egy bizonyos szakaszában (vagy fázisában) gyakorolja a hatalmat. Attól függően, hogy az egyes frakciók progresszív vagy degresszív irányban váltják le egymást, mozoghat a forradalom *felszálló* vagy *leszálló ágban*.¹⁷ Amíg tart a forradalom progresszív fejlődési vonala, ciklikusan (és ebben rejlik periodizálásának egyik kritériuma) eljut egy olyan pontra, ahol egy bizonyos csoport (frakció) kibukik és a következő radikálisabb csoportnak kell követnie. Következésképpen a burzsoázia (mint teljes osztály) *számára* vívott forradalom elválaszthatatlanul összefonódik a burzsoázia *ellen* vívott időleges és részleges forradalommal (a mindig radikálisabb frakció alakjában).

Ami Furet és Richet felfogásában már a forradalom „átcsapásának” és „kisiklásának” (déravage) számít, az valójában az alapvető feltétele kibontakozásának és kiteljesedésének (a polgári hegemonia optimális érvényrejutásának értelmében is). A hanyatlás periódusában aztán fordított sorrendben megy végbe reintegráció. Ez a „kezdethez való visszatérés” – klasszikus formájában látható a francia forradalom 1789-től 1795-ig terjedő szakaszaiban, hozzávéve az 1799-ig tartó éveket is – semmiképpen sem volt

csupán formális normalizálódás, minthogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a társadalmi és politikai metamorfozist, melyen egy (radikális) polgári forradalom *valamennyi* osztálya keresztülmegy. Egy osztály sem ugyanaz, mikor véget ér számára a forradalom, mint amilyen volt, amikor elkezdődött; ez az objektív oldalra éppúgy áll, mint a szubjektívra.

Bizonyos mértékig kiéleződött formában és csak képként elfogadhatóan azt mondhatjuk – az 1789–1795-ös kulminációs pontból (és a rá jellemző „tisztá” burzsoá uralomból) kiindulva –, hogy a burzsoázia a többi forradalmakban vagy *még nem* volt képes a polgári haladást saját irányításában annak végső konzekvenciáig keresztülvinni, vagy *már nem* mutatkozott hajlandónak arra, hogy történelmi lehetőségeit teljesen kihasználja. Az itt felmerülő kérdés, hogy mi optimális és mi lehetséges egy polgári forradalomban, igen részletes vizsgálatot igényelne, mely azonban még nem történt meg; nem kerülheti el a figyelmünket a vélemények konfrontálódásakor e probléma bizonyos szubjektívizálására irányuló hajlandóság. (...)

Mindkét magatartás (a „még-nem-tudás” és a „már-nem-akarás”) ki-mutatható mind a francia forradalmat megelőző, mind pedig az azt követő forradalmakban. A következmény a polgári forradalmak többségére jellemző *osztálykompromisszum* volt. A burzsoázia alapvetően kompromisszumra orientált magatartása elsődlegesen a két kizsákmányoláson és függőségen (és a tulajdonról alkotott ennek megfelelően antagonisztikusan determinált elképzeléseken) alapuló osztályok közötti történelmileg objektíve adott konszenzuson (inherens analógia) nyugszik, másrésztől pedig azon, hogy a burzsoázia megkérdőjelezte ugyan az arisztokrácia hatalmi monopóliumát, osztályonként való létezését (a hatalomban való esetleges részesezéssel együtt) azonban nem.

Anélkül, hogy részletesen foglalkoznánk a sokrétű körülményekkel és feltételekkel, melyek esetén a polgári forradalom osztálykompromisszumba torkollik, az legalábbis szükséges, hogy elhatárolják egymástól a kompromisszum két kategóriáját: a pozitív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát és a polgári, kapitalista társadalmi viszonyok meggyorsított fejlődését szolgálja)¹⁸ és a negatív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát gátolja és melyben félféudális és junker osztályerők megfelelően erős pozícióval rendelkeznek).¹⁹ Ahogy a burzsoázia mint osztály és maga a polgári forradalom típusa is, úgy e forradalmakban a hegemonia is különböző érettségi fokon megy át, melyek összességükben a forradalmi ciklus leszálló és felszálló ágát annak egyetemes történelmi dimenziójában jellemzik. Mindazonáltal nincs egyszerű lineáris viszony a burzsoázia gazdasági

érettsége és forradalmi potenciálja között. A burzsoázia forradalmi ereje mindig a kapitalizmusba való áttörés és átmenet történelmi korszakában kulminál, mikor a burzsoáziának mint osztálynak objektív és szubjektív ereje mellett a feudális renddel szembeni ellentmondások jellege és foka is döntő jelentőségű.

Egy bizonyos ponton, mely „normális” történelmi körülmények között egybeesik az ipari forradalom kibontakozásával és a tőke és munka közötti alapvető ellentmondás hatékonyra válásával, érvényét veszíti az a „formula”, hogy „több” burzsoázia és „több” kapitalizmus egyúttal „több” hegemoniát és ezzel együtt „több” polgári forradalmat jelent. Ellenkezőleg: a helyzet inkább homlokegyenest ellenkezőleg alakul. Ezt a világtörténelmi „point of return”-t Lenin dolgozta ki egzaktul a Plehanovval a „forradalom két vonaláról” és ehhez kapcsolódva a proletáriátusnak a polgári–demokratikus forradalomban való hegemoniájáról folytatott vitában.²⁰

A hegemoniaproblémának a polgári forradalmak történetében való változatossága a továbbiakban két jelenséget foglal magában, melyeket egyenlőre a még kiforratlan állapotban lévő munkafogalmakkal *hegemoniakombinációnak* és *hegemoniasubsztitúciónak* kell neveznünk. A hegemoniakombináció jelensége azokban a forradalmakban volt megfigyelhető, melyekben a burzsoázia nemcsak időlegesen (mint Franciaországban 1789–91/92-ben), hanem az egész forradalmi folyamat során rákényszerült arra, hogy a vezetést más osztályerőkkel „megossza”. Az ilyen hegemoniakombináció jellege másrészt attól függött, hogy maguk ezek az erők milyen mértékben váltak már a kapitalista fejlődés egy specifikus formájának hordozóivá (pl. a németalföldi függetlenségi harcban résztvevő nemesség egyes részei; a gentry az angol forradalomban) vagy hogy mennyire tartoztak a kapitalista törvényszerűségeknek legalábbis a hatókörébe (pl. az USA függetlenségi háborújában a déli rabszolgatartók).

Más volt a helyzet a hegemoniasubsztitúció esetében. Ezen azoknak az erőknek a domináns szerepét kell értenünk, melyek mintegy a burzsoázia helyett játszották a forradalom során a vezető szerepet. Ez a hegemoniasubsztitúció lehetett mind társadalmi, mind intézményes természetű. A társadalmi hegemoniasubsztitúció szférájába tartozik pl. az 1810–1826-os latinamerikai függetlenségi háborúban a kreol-arisztokrata forradalomirányítás szerepe vagy az 1848–49-es magyar forradalomban a hazafias–radikális nemesség vezető helye. Természetesen az ilyen nem-polgári (vagy még a polgári átalakulást éppen megelőző állapotban lévő) osztályelemek történelmi–társadalmi funkciója és politikai–ideológiai profilja alapos vizsgálatra szorul

a korszak jellegével és a mindenkori forradalmak általános–történelmi alap-tendenciájával való összefüggése tekintetében. Az az első pillantásra meggyőző tézis, hogy burzsoázia nélkül nem lehetséges a polgári forradalom (R. Humphrey–J. Lynch Latin-Amerika példáján, 1955), valójában elzárja az újkori polgári forradalmi ciklusban lehetséges stadiális érettségi fokok és tipológiai változatok bősége megértésének az útját: a „valóságos” történelem a „tisztá” definíció áldozatává válik. Az ezzel többnyire összekapcsolódó, semleges körülírásokra való visszatérés (polgárháború, nemzeti forradalom, függetlenségi háború, felkelés stb.) megkerüli azt a végülis döntő kérdést, mely a mindenkori esemény társadalmi hajtóerőire és eredményeire irányul.

Az a folyamat, melyet *intézményes hegemoniaszubsztitúcióként* lehetne körülírni, leginkább olyan átmeneti helyzetekben megy végbe, mikor különlegesen labilisak az osztályok erőviszonyai vagy viszonylag éretlen osztálystruktúrák esetén. Az intézményes hegemoniaszubsztitúció tipikus elemei közé tartozik a fegyveres erőknél a polgári jellegű forradalmakban betöltött szerepe. A fegyveres hatalomnak a radikális társadalmi változások korszakaiban való relatív autonómiájából (Marx, Engels és Lenin foglalkoztak ezzel a kérdéssel a bonapartizmus kapcsán)²¹ fakad az a lehetőség, hogy ennek az intézménynek olyan funkciója lehet, mely megfelel a burzsoázia érdekeinek, anélkül, hogy ezért azokkal mindig azonosnak kellene lennie. A XIX. századi spanyol forradalmi ciklus tapasztalataiból kiindulva Marx a következő tézist fogalmazta meg: „Forradalmi viszonyok közepette a hadseregsorsa tükrözi – még inkább, mint normális időkben – a polgári kormányzat valódi természetét.”²² Itt nem kizárólag a fegyveres hatalomnak a nemzeti függetlenségi háborúkra és antikolonialista felszabadítási mozgalmakra jellemző primátusáról van szó, hanem a hadseregnek (kizárólag vagy részben gerilla-formában) a forradalmi átalakulás kezdeményezőjének és hordozóinak a szerepéről. Mindenekelőtt továbbra is – még egyszer visszanyúlva Marxra²³ a hadseregnek a polgári forradalmon belüli történelmi alternatív funkcióját kell hangsúlyoznunk: azaz, hogy megragadja a „forradalmi kezdeményezést” vagy hogy „pretoriánussága” révén kérdéssé tegye a forradalmat. A „kezdeményezés”-funkció nem ritkán *kettős* feladatot lát el: a burzsoá hegemoniatényező éretlenségét és a forradalom hiányzó vagy nem elegendő tömegbázisát kompenzálja. Pozitív vagy negatív értelemben dől el a forradalom sorsa abban a mértékben, hogy sikerül-e egyáltalán és mennyire az események katonai kereteiből kilépni, azaz a forradalmi folyamatot „demilitarizálni”: ez a központi probléma például az 1820–23-as spanyol forradalom esetében.

A gerilla létezése sem feltétlenül abszolút kritériuma egy forradalom radikalizmusának. Latin-Amerikában a gerilla variációs skálája a „tisztán katonai”, a szilárdan a kreol arisztokrácia ellenőrzése alatt álló osztagoktól az autentikusan a társadalmi forradalmat képviselő mozgalmakig terjedt. Végül ne feledkezzünk meg az ellenforradalmi gerillákról sem. Ehhez járulnak még a gerilla társadalmilag és politikailag konzervatív osztályerők révén történő fokozatos kikapcsolásának, abszorpciójának vagy integrációjának következményei a fejlődés egy bizonyos pillanatától fogva, amire Marx már az 1808–1814-es spanyol események példájával kapcsolatban szintén figyelmeztetett.

A burzsoázia nemcsak abban a mértékben mutatkozik a polgári forradalom vezetésére predesztináltnak, amennyiben ő az új termelési mód és az annak megfelelő társadalmi viszonyok tulajdonképpeni hordozója; történelmi igényének „legitimátusa” (és éppen a „szűkebb értelemben vett” forradalmat illetően) az osztály- és nemzeti érdekeknek a fennálló (rég) rendszerrel szembeni harcában megmutatkozó relatív azonosságában rejlik. A forradalomba belépő erőket következőképpen mindennek előtt egy negatív konszenzus hozza és tartja össze. Mint *nemzeti*, azaz a nép többségének összérdekeit megtestesítő átalakulás a polgári forradalom különböző politikai–társadalmi fő komponensek időleges egybeesésén alapul: ezeket (sematikusan) nevezhetjük burzsoá–liberális, kispolgári–demokratikus, paraszti–antifeudális és városi–plebejus (proletáriátus előtti, tendenciájában: proletár) komponenseknek. Ami ezeket a komponenseket jellemzi, az nemcsak a sajátos és szembetűnően különböző hely, amit a társadalom osztályszerkezetében elfoglalnak. A forradalmak történelmi összehasonlítása szempontjából sokkal jelentősebbek a mindenkori komponensek speciális társadalmi jellegével kapcsolatban álló funkcióváltozás az illető forradalomban, ezek pozícióváltozásai a forradalmi ciklus folyamán és végül a forradalom menetében érvényre jutó érdekek és akciók viszonylagos autonómiája.

Ha a polgári forradalom mindig a hajtóerők (= társadalmi főkomponensek) dialektikus összességének a terméke, akkor az egyes komponensek funkcióváltozásának az újkori forradalmak történetében lényegi jelentősége van az összehasonlító elemzés szempontjából. Az olyan jelenségek, melyek egy osztály inkubációs és kibontakozási fázisára jellemzőek, nem vihetők át a kifejlett állapot korára és viszont.

Az evel kapcsolatban kérdések tömegére ebben az összefüggésben ép-

pen csak utalhatunk, hogy legalább a probléma felvetésének jelentőségét alá-húzzuk. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy egy forradalom jelle-gét lényegében a fő társadalmi–politikai komponensek és együttes fellépé-sük módja (konvergencia, semlegesítés, divergencia, antagonizmus) kifeje-zésre jutásának a foka határozza meg. A polgári hegemonia sorrendiségének már jelzett progresszív és degresszív fokozataiból fakad a polgárság magatar-tásában végbemenő funkció- és pozícióváltozás, kezdve azon, hogy egyike a forradalom hajtóerőinek, egészen addig, hogy kialakulnak benne a forra-dalomtól való tartózkodásnak, sőt esetleg a forradalomellenességnek külön-böző formái.

Egy polgári forradalomban a népmozgalom lényegében a kispolgári–demokratikus, a paraszti–antifeudális és a városi–plebejus (proletariátus előtti stádiumban lévő, később proletár) elemeket foglalja magában. Ezek a potenciálisan leginkább a forradalom radikalizálása és demokratizálása irá-nyába ható erők kibontakozásuk során és hatásuk módja tekintetében telje-sen eltérő feltételek hatása alatt állnak. A népmozgalmakkal kapcsolatos sokrétű, bár még nem elegendően rendszeres kutatások²⁴ lehetővé teszik a vitában még messze nem egyértelműen alkalmazott fogalom differenciált megítélését.

Meg kell elégednünk azzal, hogy hangsúlyozzuk a következő aspektu-sokat:

1. A forradalmi–demokratikus kispolgári osztályerők hegemonia-po-tenciáljával kapcsolatos kérdés. A kispolgári–demokratikus komponens az egész polgári ciklus folyamán az előrevivő elemekhez tartozik. Ez az osztály-komponens elérte az optimumot, azaz történelmi működésének csúcspont-ját mint közvetítő a burzsoázia és a népmozgalom között abban az átmeneti korszakban, melyet (a „korszak keresztmetszetében”) a manufaktúra-rend-szernek a modern gyáripari termelés révén történő tendenciaszerű felváltása jellemzett, amit másrésről a kispolgárság magatartásában jellemző (mind antifeudális, mind antikapitalista) dualizmus magyaráz meg. Azt, hogy az antikapitalista pozíció esetében nincsen szó a hagyományos értelemben vett társadalmi „reakciókról”, már Engels kielégítően megindokolta. Sokkalta inkább abban rejlik a kispolgárság történelmi funkciója teljesítésének egyik alapfeltétele, hogy a polgári forradalmat a liberalizmuson át a demokrácia felé hajtsa előre (W. Markov). Ennek klasszikus kifejezőjévé a francia jako-binizmus vált, mely a burzsoá osztály érettségének (a feudális–abszolutisz-tikus renddel szemben) és a teljesen kibontakozott tömegmozgalom kettős hatásán alapult. A kispolgári elem már korábbi forradalmakban is jelen volt,

anélkül, hogy a hegemoniához való áttörést végre tudta volna hajtani. Ez megfigyelhető a németalföldi tizennyolcak bizottságai, az angliai levellek és az észak-amerikai forradalom bizonyos aspektusainak példáján.

2. Sem a jakobinizmus szerencsecsillaga feljövételének idejét nem lehetett önkényesen megszabni, sem pedig leáldozását nem lehetett tetszés szerint megállítani. Kétségtelenül döntő különbség van a francia föld, melyen e jelenség eredetileg kialakult, és azon egyéb helyek között, melyekre a szikra átpattant. Míg a „*burzsoázia ellenségeivel* való leszámolás *plebejus módja*” (Marx) Franciaországban azt jelentette, hogy a forradalom társadalmi és politikai totalitását teljes mértékben meg kell valósítani, sőt olykor annak már a határát is érintették, addig más országok esetében a jakobinizmus által kiváltott intranzigencia annak az előfeltétele volt, hogy előszöris egyáltalán eljussanak a polgári forradalomhoz: jakobinizmus következképpen nem egyenlő jakobinizmussal – sem társadalmi tartalmára, sem történelmi funkciójára nézve.²⁵

3. A paraszti–antifeudális komponensnek a polgári forradalom történelmi céljainak optimális megvalósulásában játszott döntő szerepét A.V. Ado mutatta ki ismét átfogóan a francia forradalom parasztmozgalmairól szóló nagy munkájában (1971). Az ő még nem eléggé ismert elméleti–metodológiai következtetései az összehasonlító forradalomtörténet néhány alapvető kérdését érintik; így pl. az agrárkérdésnek a ciklus stadiális érettségi fokozataiban elfoglalt eltérő helyét, a parasztság struktúrájában és érdekszférájában a forradalom során bekövetkező növekvő differenciálódást) aminek a burzsoáziához való viszony tekintetében éppúgy, mint a népmozgalom egyéb tényezőivel kapcsolatban rendkívül nagy a jelentősége), a gazdasági és a társadalmi optimum közötti ellentmondást az agrárszektor feudális viszonyainak megsemmisítése során.

Ami az utóbbi kérdést illeti, Ado (mint már utaltunk rá) elragadta a vitát az „angol” vagy „francia” út vonatkoztatási szintjéről, amennyiben (N.M. Lukin ösztönzése nyomán) megfogalmazta azt a tételt, hogy a francia kapitalizmus fejlődésére jellemző strukturális sajátosságok (összehasonlítva Anglia társadalmi–gazdasági dinamikájával) nem a paraszti birtokstruktúra valamiféle túlzott demokratizálásának az eredményei voltak, hanem ellenkezőleg, abból fakadtak, hogy a közép- és kispolgári elem nem tudott teljesen érvényre jutni és hogy ezenfelül a bekövetkező burzsoá ellencsapás az „amerikai” út radikális megvalósítását megakadályozta.²⁶ (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezeknek a gondolatmeneteknek egyúttal elvi jelentőségük van a „*revolution dérapée*” felfogásának megalapozott kritikája tekintetében.)

„A paraszt az osztályharcban”-téma²⁷ tehát számos nyílt problémát foglal magában az összehasonlító forradalomtörténet számára. Azoknak az előfeltételeknek a tárgyalásán kívül, melyek a parasztság fellépésének kisebb vagy nagyobb intenzitását és következményeit világítják meg, ide tartozik, hogy milyen körülmények között mehetett végbe a paraszti komponens jelentőségének a forradalmi eseményekben való csökkenése, esetleg teljes megszűnése. Így a jakobinus uralom válságának egyik oka a parasztnak az 1793 júniusi agrárdekrétumok által felkínált fejlődési lehetőségek teljes kihasználását célzó „visszavonulásában” rejlett. Ennek megfelelően a jakobinusok aktív bázisa a városi–plebejus szektorra kezdett korlátozódni, ami egyúttal a belső erőviszonyok alapvetően negatív korrekciójához vezetett. Az 1830-as júliusi forradalom (mint „a kapitalizmusban a kapitalizmusért vívott forradalom”) végül már a „paraszt nélküli forradalom” csaknem tipikus képét nyújtotta, ami nem utolsó sorban előrevetítette eredményeinek korlátozott voltát is. Csak az erőltetett kapitalista differenciálódás teremtette meg annak a feltételeit, hogy a közép- és kisparasztság (és a falusi szegények) aktív komponensként újra integrálódjanak a ciklusba. Ennek a funkcióváltásnak mint társadalmi és strukturális metamorfozishoz lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelni. Az a M. Moissonnier által megrótt tendencia, hogy a vidéket gyakran Párizssal magyarázták, ahelyett hogy fordított utat jártak volna, oda vezetett, hogy az 1848-as februári forradalomnak (J. Datry, 1957) és magának az 1871-es kommünnek nemzeti, azaz a „vidéket” nagy mértékben befolyásoló dimenzióját figyelmen kívül hagyták.²⁸

Egy polgári forradalomban a burzsoázia és a népmozgalom közötti „forradalmi blokk” nem pusztán olyan szövetség vagy erők kombinációja, melyet retrospektív módon vitatni és a történelemből számítani lehet. Sokkal inkább egy olyan objektív történelmi jelenségről van szó, melyben mindkét fél szervesen és dialektikusan egymásra van utalva: a burzsoázia arra szolgáló képességével, hogy „az új társadalmat megszervezze”, a tömegek pedig azzal a feladatukkal, hogy „negatív vagy romboló munkát végezzenek, a feudalizmust, a monarchiát, a középkori szellemet megsemmisítsék”.²⁹ Így vázolta fel Lenin a vezetés és a tömeg klasszikus „munkamegosztását” a polgári forradalomban.

Az a feltevés, hogy ilyen nézőpontból a népmozgalom aktív-alkotó szerepe kérdésessé válik, célt téveszt;³⁰ az azon alapuló elgondolások, hogy vajon a tömegek funkcióját a polgárit megelőző társadalmi formációkban fel kell-e értékelni,³¹ a forradalom fogalmának időbeli kiterjesztése és a for-

radalom korszaka, valamint az új társadalmi formáció fokozatos kifejlődése és kialakulása közötti nem megfelelő különbségtétel eredményének bizonyulnak. Az „újkor előtti”, „újkori” és „általános” forradalom fogalom következképpen pontos összehangolásra szorul, főként ami a különböző történelmi korszakok forradalomtípológiai összehasonlítása irányába való erőteljesebb orientálódást illeti. Jóllehet a történelem nem ismert vákuumot, ami azt jelenti, hogy a szétrombolt társadalmi viszonyok helyébe csaknem mindig újak lépnek, a burzsoáziának és a népmozgalomnak a viszonya az újkori forradalmi ciklusban nem cserélhető fel tetszőlegesen. Bőven van példa olyan forradalmakra, melyek során a körülmények (melyekhez a polgári hegemonia létének hiánya is tartozott) úgy alakultak, hogy a társadalmi átalakulás *archaizálódásba*, azaz túlhaladott gazdasági és társadalmi formák újjáéledésébe vagy pedig permanens stagnálásba torkollott. A latinamerikai függetlenségi mozgalmak komplexumában a legjellegzetesebb formában Haiti ment keresztül ilyen változáson.³²

A politikai–társadalmi főbb komponensek elkülönített elemzése lehetővé teszi, bár ez a valóságban még nem történt meg – hogy a forradalmat „egyes” áramlataira „bontsuk”; ez az eljárás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a divergáló osztályerők eltérő helyét feltárjuk. Egyértelműen előtűnnek a népmozgalom cselekvési szintjei és lehetőségei:

- a vezető polgári erők „tartalékának” és e funkcióban a többé vagy kevésbé irányítható „ütőképes hadseregeknek” a szerepe;
- kész tények elé állítás formájában gyakorolt nyomás, – amilyen pl. a „Grande Peur” volt, – hogy a burzsoáziát szinte belekényszerítse a forradalomba;
- hogy a burzsoáziát, legalábbis legradikálisabb vezető csoportjait illetően, lényegesen tovább megtartsa avantgardista pozíciójában, mint ahogy az a normális polgári átlagnak megfelelne;
- hogy a „legszélsőbb baloldal” formájában a forradalmat túlvezesse polgári osztálykorlátain: a már-lehetséges garanciájaként a még-nem-lehetséges pusztulátumával anticipálva a jövő osztályfrontjait (W. Markov).

A tömegek szerepének hangsúlyozása azt jelentené, hogy elősegítünk egyfajta „mitologizálást”, mely együtt jár a burzsoázia lebecsülésével (melynek hegemoniafunkciója és a korszakot meghatározó hatása iránt egyébként sem merülhet fel kétség), s hogy balra helyezzük a forradalom társadalmi súlypontjait? Semmiképpen! Amiről a dolog lényegét tekintve szó van, az az, és az is marad, hogy feltárjuk azokat a hajtóerőket, melyek lényegesen hozzájárultak a burzsoázia forradalmi zenitjének magaslatába való emelésé-

hez, akkor és főként akkor, amikor az a veszély fenyegetett, hogy a *citoyen* alulmarad a *burzsoával* szemben, és mikor a burzsoázia saját felvilágosító gondolkodásának konzekvenciái előtt meghátrált.

Leninnek az a tézise, hogy a burzsoázia elsősorban gazdasági hatalmának kibontakoztatásában érdekelt, a politikai formák ezzel szemben, melyek között a gazdasági emancipáció végbemegy, a burzsoázia számára mindig másodlagos jelentőségűek, nem teszi jogossá azt a következtetést, hogy gazdasági kibontakozása tekintetében a kapitalizmus konkrét politikai–intézményes létezési módjának semmilyen jelentősége nincs. Hiszen a tömegek történelmi szerepe éppen abban áll, hogy a polgári átalakulás gazdasági optimumán túl a politikai–szociális tényezőt is érvényre juttassa. A polgárság (mint hegemon helyzetben lévő) és a népmozgalom (mint tömegbázis) közötti feszültséggel teli viszony nem utolsó sorban a két szint viszonylagos inkongruenciájából magyarázható. Következésképpen egyáltalán nem volt szükséges, hogy a forradalom során a mindenkori komponensek aktivitásának csúcs- és fordulópontjai egybeessenek; időleges kongruenciájuktól függetlenül azonban döntő mértékben az ancien régime ellen küzdő forradalmi potenciál tömege és minősége. A („szűkebb értelemben” vett) forradalom ciklikus fejlődése következtében mindig a társadalmilag különbözőképpen determinált részciklusok (sohasem önkényesen osztható) *dialektikus összege* volt: a francia forradalom nagy napjai (július 14., augusztus 10., május 31–június 2.) az utánuk következő eseményekkel meggyőzően igazolják, miként kényszerítették a tömegek öntörvényű fellépései a polgári vezető erőket mind radikálisabb pozíciókba. A burzsoázia későbbi „egyensúlyvesztése” mindig a népmozgalom lanyhulását tükrözte. A forradalom társadalmi–politikai komplexitásának szükséges bizonyítása azonban nem vezethet arra – és e ponton feltétlenül igazat kell adnunk A. Soboul-nak (Furet-Richert ellenében) –, hogy az összes osztályerőnek döntő és az egész forradalom során mindvégig ható, a legfőbb történelmi kérdésben: az ancien régime és a feudalizmus eltávolításában fennálló megegyezését figyelmen kívül hagyjuk. A harc mindvégig a történelmileg még nem kérdéses forradalomtípus keretein belül zajlott le, melynek konkrét megvalósításáról a szerepet vállaló komponenseknek viszont kétségtelenül eltérő elképzeléseik voltak (liberalizmus kontra demokrácia). Csak az imperializmus korszakában alakult ki az a helyzet, mely lehetővé tette, hogy a polgári forradalom során egyúttal a legyőzésére irányuló erők is felszabaduljanak: hogy megvalósuljon Lenin „Két taktiká”-ja.

A polgári forradalom pozíciójának meghatározásakor elmulasztott konkrét-történelmi stadiális vonatkoztatás nélkül következképpen nem lehetséges a benne ható osztályerők pontos betájolása sem. Nincs és nem is volt hiány olyan kísérletekben, melyek a forradalmakat egyoldalúan az elszigetelten szemlélt osztályelem érdekeire vagy tevékenységére akarták redukálni.

Egészen más kaliberűek azok a korunkbeli kísérletek, melyek a forradalom jakobinus jellegének háttérbe szorítását szolgálták, aminek során a neokonzervatív és az ultrabalos értelmezések félúton találkoznak. Mint-hogy történelemelméleti pozíciókról van szó, melyek stratégiai célkitűzése messze túlmutat a tulajdonképpeni forradalmon, magától értetődően vita tárgyává válnak olyan alapvető problémák, mint történelem és politika viszonya és a forradalmak jellege napjainkban. F. Furet-nek és D. Richet-nek a „revolution dérapée”-ről kidolgozott tézisei³³ nemcsak a népmozgalomnak forradalombeli formáival és működésével kapcsolatos biztos eredményeket vonják kétségbe, hanem egyúttal megteremtik egy burzsoá-liberális értékkezetekből levezetett felvilágosult elit-forradalom alapmodelljét is. E modell keretében a népmozgalom az 1789–1791-es reformhatárokon kívül nem kap (történelmi alkotó módon megindokolt) helyet; a növekvő radikalizmus és a dérapage szerves összefüggéséből, inkább az következik, hogy az előre kényszerítő agrár-antifeudális és városi-plebejus áramlatok már túl vannak a „tulajdonképpeni” forradalmon; ahelyett, hogy mint a mozgalom eleme a felszálló ágban vállalna szerepet, inkább válságba és hanyatlásba sodorja a forradalmat.

Lényegében azoknak az interpretációknak egy új változatáról van szó, melyek az 1848–1849-es forradalmat illetően a burzsoáziának a forradalomtól való elfordulását a proletár és forradalmi–demokratikus kispolgári elemek túlzott radikalizmusának a következményeként magyarázzák. Furet-nél és Richet-nél a mindenkori forradalmi komponens hangsúlyozása az 1789–1795 közötti lényegét tekintve egységes történelmi egész alkotó mozgalom három egymástól független, mintegy párhuzamos forradalomra való felosztásához vezet, melyek nem állnak szerves összefüggésben egymással és melyeknek összetalálkozása nem az egész nemzetet magába foglaló feudalizmus- és abszolutizmusellenes mozgalom törvényszerűségeinek az eredményét, hanem inkább a történelmi véletlen játékát tükrözi.

Kézenfekvő, hogy a dérapage elmélete és aközött a marxista alaptétel között, mely szerint a polgári forradalomnak mindenkor „jelentősen

túl kellett haladnia célján” (Engels), ha a gazdasági és társadalmi viszonyok optimális kialakítása tekintetében sikeres akart lenni, nem lehetséges kapcsolatot teremteni.

A francia forradalom jakobinizmusa elleni ultrabalos támadás legfontosabb harcosa D. Guérin.³⁴ Trockijnak a permanens forradalomról alkotott felfogásából kiindulva Guérin a forradalmi kormány és a sansculotte-ok közötti nézeteltérést már mint a tőke és a munka között kialakuló alapvető ellentmondást értelmezi: Robespierre-ben a burzsoá, demagóg és autoritárius—antidemokratikus jakobinizmus testesül meg; az ellene harcoló „branus” már egy embrionális állapotban lévő proletárforradalom képviselője. Ez a történelmietlen előreszaladás azonban nemcsak a „forradalom a forradalomban”-t igazolja, hanem a későbbiekben (különleges tekintettel az 1968 májusi eseményekre) megindokolta a tömegek alkotó spontaneitásának döntő szerepét a forradalom institucionalizálódásával való folyamatos szembenélésben.

A jobboldali és ultrabalos eredetű (objektív hatások tekintetében) együttes támadások a jövőre nézve a „forradalmak zsúrijében”³⁵ a viták nagymérvű kiéleződését vetítik előre, mert a nagy forradalmak soha nem süllyednek a saját, nemzeti történelmük árnyékába és sohasem válnak múltidejűvé. Csak helyeselni lehet G. Lozek³⁶ arra való utalását, hogy a forradalmak összehasonlító kutatása csak akkor nyerhet döntő mértékben elméleti megalapozást, ha a történetírás történetével kapcsolatos munkák és a jelenlegi politikai—történelmi gondolkodás eredményeit átfogó módon tudomásul veszi és felhasználja.

A polgári forradalmaknak totalitásukban (mint végső soron oszthatatlan történelmi jelenségek) és komplexitásukban való összehasonlító vizsgálata, tekintettel a népmozgalomban megtestesülő fő hajtóerők üttörő szerepére, az ipari forradalom áttörésétől egyértelműen a proletár komponenset helyezi előtérbe. Ezzel végre éretté válik az a történelmi erő, mely képesek bizonyul arra, hogy a történelmi fejlődést a polgári forradalmi cikluson túl elvezesse a proletár szocialista forradalmak korszakába. Annak a világtörténelmi fordulathoz az inkubációs szakaszán, melyben a hanyatló burzsoázia és a felemelkedő proletariátus fejlődésvonala keresztezi egymást és áthatol egymáson, Anglia és Franciaország az összehasonlítási kritériumok szempontjából ideális formában ment át Babeuf és az utópista kommunisták hagyományának vonala, Lyon 1831 és 1834, a chartizmus, az 1848-as júniusi csata és végül az 1871-es Kommün formájában jelentkező korai proletár forradalom.

A jelenlegi kutatás pozitív kivételei közé tartozik az 1848—1849 mel-

lett az 1905–1907-es orosz forradalom. Azonban feltűnik, hogy a polgári forradalom összehasonlító elemzésére irányuló kezdeményezések mindenek előtt a francia forradalomig tartó (illetve arra is kiterjedő) ciklus kezdeti emelkedő irányú szakaszára koncentrálnak. A forradalom kiszélesedésének (Breitenwachstum) és fokozatos hanyatlásának a szakaszát azonban még messze nem vizsgálták hasonló intenzitással. A kutatócsoport munkaprogramjának egyik leglényegesebb pontja, hogy e hiány pótlásához hozzájáruljon.

Hogy e téren előre lehessen jutni, azt követeli, hogy figyelmünket elsősorban négy problémakörre összpontosítsuk: 1. a polgári forradalom általános sajátosságai a kapitalizmus világméretű kibontakozásának és az imperializmusba való átmenetének korszakában, melynek koordinátái nem vezethetők vissza 1789-re; 2. a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek viszonyában érvényesülő minőségileg új aspektusok; 3. a polgári és a polgári–demokratikus forradalom specifikuma a „klasszikus” forradalmi tengelyen (Anglia–USA–Franciaország) túl mind Európán belül, mind pedig kívül és a polgári forradalom végrehajtásának ezzel kapcsolatos lehetőségei és határai; 4. egyre nagyobb mozgástér a „felülről irányított forradalom” és a kapitalizmus fejlődésének kibontakozása számára, mely a XVIII. és XIX. század fordulóján végbement – az angol Ipari Forradalom és a Francia Forradalom dialektikus egységének értelmében vett – *kettős forradalom* eredménye volt.

Ezek a kérdések ismételten aláhúzzák a gazdaságtörténet képviselőivel folytatott szorosabb együttműködés szükségességét, hogy a kapitalizmus stadiális fejlettségi fokainak és ezek mindenkori kontinentális–regionális (és nemzeti) sajátosságainak pontos megragadásán át hozzáláthassunk a forradalomtipológiai differenciálás pontosabb meghatározásához, míg az ipari forradalom nem kevésbé szükséges tipológiája a XIX. és a kezdődő XX. századot illetően átfogóbb választ adhatna egy sor olyan kérdésre, mint pl. a mindenkori forradalom sajátosságai, a történelmi „elhúzóadás” vagy „megkésés” objektív feltételei és formái, a politikai–társadalmi és technológiai–társadalmi forradalom szerepcseréjének következményei a kapitalizmus későbbi kibontakozása során.

Végezetül néhány megjegyzés az elméletkritika és az újkori összehasonlító forradalomtörténet terén folyó vita témájához. A (kb. hatvanas évek közepe óta folyó) nemzetközi kutatások színvonalának megítélése és a kutatás közzétett eredményeire kapott visszajelzések egyértelműen arra a felis-

merésre vezetnek, hogy a polgári historiográfia (és szociológia) elfogadta a marxista kutatás eredményeiben manifesztálódott kihívást. A kritikus vita mellett, amely az általános forradalomtörténet és egyes rész témák, (pl. a kopolgári forradalom, a francia forradalom, I. Napóleon kora, az 1848–1849-es európai forradalom kapcsán sorra került összecsapásokat a felek számára a megismerés előrehaladása szempontjából kölcsönösen hasznossá tette, nem hiányoztak a marxista forradalomtörténeti felfogás általános cáfolatára tett nagyszabású kísérletek, amivel kapcsolatban hadd utaljunk Ahrendt, Davies, Dunn, Geiss, Gurr, Johnson, Th. Schieder, Wertheim és Perez Zagorin munkáira.

Tekintettel egy ilyen kínálatra, melynek változatossága többnyire formájában, nem pedig alapvető mondanivalójában áll, felmerül a lényeges, azaz a tényleges stratégiai pozíciók pontos megragadásának a feladata. Csak így lehetséges, hogy az álláspontok szükséges konfrontációját elválasszuk a másodlagos, csupán divatáramlatot követő véleményektől (márpedig ilyenekből egyáltalán nincs hiány). A nemzetközi kutatás állapotának feldolgozása az alapfeltétele annak (a saját mesterség ismeretén kívül), hogy a polgári forradalomkutatás irányvonalait és célkitűzéseit egyértelműen megragadhasuk.³⁷ A szubjektív közelítés és az irodalom hiányos ismerete folytán hézagos és véletlenszerű ismeretanyag szélsőséges esetben téves kutatásstratégiai döntésekhez vezethetnek. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a saját pozíció szilárd megalapozása legmeggyőzőbben bizonyára konkrét-történelmi kutatáson alapuló érvekkel, nem pedig egyfajta elvont elméleti ütésváltás (Schlagabtausch) révén igazolható. A megfelelő példák adottak a kopolgári forradalommal, a francia forradalommal, az 1848–1849-es európai forradalommal és a XIX. századi munkásmozgalommal kapcsolatos kutatások nemzetközi visszhangja folytán, és a szembenálló oldalt szemmel láthatólag lépéskényszerbe hozták. (Ezt az utalást semmiképpen sem szabad a metodológiai–elméleti alapok lebecsüléseként értelmezni, mégis nem lehet az összehasonlító kutatásnak az empirikus vizsgálatok mindenkor elért szintjétől való függését eléggé energikusan hangsúlyozni.)

Taktikai szempontból a polgári forradalomkutatást növekvő rugalmasság (beleértve a tarthatatlanná vált pozíciók – „atlantizmus” – hatástalanítását) és a marxista historiográfiával szembeni fokozott differenciálásra irányuló törekvés jellemzi, aminek nem ritkán egyfajta leegyszerűsítő cimkeragsztás a következménye.³⁸ Egyidejűleg a strukturalista–szociológizáló interpretációk térhódítása a történészek egyfajta ellentmondásához vezetett, amire az I. Geiss által megfogalmazott igények tarthatók jellemzőnek.³⁹

Az NSZK-ban a „történelem mint társadalomtudomány” témáról folyó vita szintén meghatározza az összehasonlító forradalomkutatás alappozícióit.⁴⁰

Melyek a jelenleg felismerhető tematikai súlypontok?

1. a polgári forradalom fogalma, lényege és történelmi szerepe; tipológiája és konkrét-történelmi változatainak skálája. Evvel kapcsolatban H. Arendt, Bailyn, Cobban, Guy-Richard, Furet és Richet, Eisenstein, Trevor-Roper és Taylor részben alapvető módon, részben speciális forradalmakból kiindulva fogalmazták meg minden bizonnyal a legegységesebben a polgári historiográfia alappozícióit.

2. a burzsoázia jellege és történelmi funkciója általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában és különösen a polgári forradalmi ciklusban. (Különös figyelmet kell szentelni W. Markovnak a „la bourgeoisie – les bourgeoisies”-téma megtárgyalásával kapcsolatos módszertani konzekvenciákra tett utalásaira.)

3. a népmozgalom formái és szerepe (mind egységes egészet, mind pedig mint részkomponensekből állót tekintve) a polgári forradalmi ciklusban: a parasztmozgalom lehetőségei és határai; a város és falu viszonya; a kispolgári demokrácia történelmi helyének változásai; a proletár komponens forrásai és felfelé ívelő fejlődésvonala.

4. a „szűkebb” és „tágabb” értelemben vett forradalom; a forradalmi ciklus – formációgenesis – formációkibontakozás és érvényrejutás egymáshoz való viszonya. A forradalom és a formációk fejlődése dialektikájának (de nem kongruenciájának) világos értelmezése ama tendenciák cáfolatául is szolgál, melyek a mindenkori forradalmi eredmények „lerövidített”, azaz történelmietlen perspektívából történő interpretációjára irányulnak.

5. a társadalmi (polgári) és az ipari forradalom viszonya a kapitalista társadalmi rend genezise és konszolidálódása során. Az az I. Geiss által képviselt felfogás, hogy a polgári forradalom tulajdonképpen „csak a XVIII. század közepén megindult iparosodás kezdetétől” létezik, nemcsak az újkor eleje óta folyamatban lévő polgári–antifeudális forradalmi változások valóságos történetét állítja a feje tetejére, Geiss egyidejűleg figyelmen kívül hagyja a társadalmi forradalomnak mint az ipari forradalom alakjában testet öltő polgári–kapitalista gazdasági és társadalmi potenciálok kibontakozása egyik lényeges előfeltételének tulajdonképpeni történelmi funkcióját. Ilyen nézőpontból a polgári forradalom – és nemcsak ez a forradalomtípus – mellékes kategóriává és jelenséggé válik egy olyan történelemszemléleten belül, melynek nagy fordulópontjai már csupán a „neolit” és az „ipari” forradalom,⁴¹ ami által – az újkort illetően – a forradalmi átalakulások egyúttal egy a funkciókkal szemben közömbös ipari társadalom elméletébe integrálódnak.

6. kontinuitás és diszkontinuitás a polgári–kapitalista formációba való forradalmi átalakulás és e társadalmi formáció további fejlődése folyamatában. (E kérdés néhány aspektusát érintette W. Markov is San Franciscóban az afro-ázsiai területtel kapcsolatos „hagyomány és újítás”-téma megvitatásakor.) Lényegesnek tűnik ebben az összefüggésben a „fentről irányított forradalom” fogalmának pontos körülhatárolása mind a csaknem párttalan kitágítás (s ilyen módon relativizálás), mind pedig az újraértelmezésnek azzal a fajtájával szemben, mely arra irányul, hogy egy intézményesült forradalmi erő hatalmának minden formáját „felülről irányított forradalomként” jellemezze. Gátlónak bizonyul egyidejűleg az a körülmény is, hogy ezt a jelenséget eddig elsősorban a porosz–német tapasztalatok távlatában vizsgálták, ami folytán az átfogó általánosításhoz szükséges összehasonlítási értékek még hiányzanak.

7. az ellenforradalom történelmi alapjai és formái, ideértve a néptömegek részleges mozgósításának képességét is. Az összehasonlító forradalomtörténet természetesen nem hagyhatja ki a minden radikális átalakulás szempontjából immanens Vendée-problémát sem; ez elsősorban azokra a területekre áll, melyeken az ellenforradalomnak valóságos tömegbázisa volt (mint pl. Spanyolországban vagy Latin-Amerikában), ami azt a feladatot foglalja magában, hogy az egykori uralkodó osztályok (általában ismeretesebb) ellenforradalmi tevékenységén kívül az „alulról jövő ellenforradalom” keletkezési feltételeivel és megvalósulásának módjaival is foglalkozzon a történész. Hogy az utóbbi jelenség esetében semmiképpen sem egyszerű arisztokrata vagy preabszolutisztikus „reakcióról” volt szó, az kimutatható a francia forradalomban Vendée, Spanyolországban a carlizmus vagy a latin-amerikai függetlenségi mozgalomban a „contrarevolución popular” bizonyos formáinak példáján.

8. K. Marx, F. Engels és V.I. Lenin tudományos forradalomszemléletének megalapozása, fejlődése és politikai funkciója, különös tekintettel a polgári és a polgári–demokratikus forradalmakra.⁴² Szembetűnő a polgári történészeknek az idevágó művek fokozott elemzésére való törekvése, mégpedig azzal a céllal, hogy Marxot, Engelst (és olykor Lenint) szembeállítsák a forradalmakat kutató jelenlegi marxista történetírással.⁴³

9. a „vita a francia forradalomról”,⁴⁴ mely állandó központi vonatkoztatási pontja azoknak a konfrontációknak és nézeteltéréseknek, melyek a polgári forradalom történelmi szerepe megértésének alapkérdései körül lánognak fel.

Az újkori összehasonlító forradalomkutatás legsürgetőbb feladatai kö-

zé tartozik, hogy kapcsolódjék a nemzetközi kutatások teljesítményeihez és ezeket hatékonyan felhasználja, anélkül, hogy emiatt a polgári forradalmi ciklus többi láncszemét („előre” éppúgy, mint „hátra”) csupán másodlagosnak tekintené.

Jegyzetek

- 1 A „problématükrot” M. Kossok–W. Markov: Zur Methodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit c. művében; in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte, 27.
- 2 L. ugyanott.
- 3 Vö.: Meyer.
- 4 Vö.: J. Dunn: Modern Revolutionen. Analyse eines politischen Phänomens. Stuttgart, 1974. 207.
- 5 A. Soboul: La Fondation Basso et Histoire de la Révolution française; in: Annali della Fondazione Lelio e Lisli Basso-Issoco. 1.k. Róma, 1975. XLI.
- 6 MEW. 25.k. 347.
- 7 Vö.: A. Fursenko: Las revoluciones norteamericana y francesa del siglo XVIII. Experiencia de una definición comparativa; in: Ciencias Sociales. 1976. 3.sz.
- 8 Vö.: N. Poulantzas: Pouvoir politique et classes sociales. Paris, 1971. 178.
- 9 Az absztrakt-elméleti megközelítés és sematizálás rejtett veszélyét az „utak” meghatározásával kapcsolatban a Pensée-vitában sem hagyták figyelmen kívül. Az A.V. Ado által a polgári forradalom nemesi-burzsóá és paraszti útját illetően képviselt nézetek és ehhez kapcsolódó, a kapitalizmus változatait és a Francia Forradalom agrárátalakulásának objektív és szubjektív határait érintő felfogás alkalmas arra, hogy a vita folytatásához az eredményeket újra osztályozza.
- 10 MEW. 2.k. 86.
- 11 L. ugyanott. 6.k. 107.
- 12 Vö.: Lenin, Werke, 19.k. 68.
- 13 Vö.: E. Schmitt: Einführung in die Geschichte der Französischen Revolution. München, 1976. 88.
- 14 A. Cobbanon kívül G.V. Taylor (1967) és E. Eisenstein (1968) is hangsúlyozza.
- 15 Vö.: H. Schilling: Der Aufstand der Niederlande. Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt? in: 200 Jahre amerikanische Revolution. 177.
- 16 L. MEW. 22.k., 307.
- 17 L. ugyanott 8.k., 135.
- 18 „Típus”: Németalföld, Anglia USA.
- 19 „Típus”: Közép-, Kelet- és Dél-Európa, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Latin-Amerika, Japán.
- 20 Vö.: Lenin, Werke. 21.k. 422.
- 21 L. a cikket: Bonapartizmus; in: SIE. 2.k. 610.
- 22 MEW. 10.k. 449.
- 23 L. ugyanott, 463.
- 24 A kutatócsoport álláspontjával kapcsolatban l.: Rolle und Formen der Volksbewegung. Berlin, 1976.

- 25 Vö.: *Universalhistorische Aspekte und Dimensionen des Jakobinismus*. Heinrich Scheel működésének szentelt kiadvány. Berlin, 1976.
- 26 Vö.: Ado, 414.
- 27 Vö.: *Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der bäuerlichen Klassenkämpfe im Spätfeudalismus*. Kiadta: G. Heitz—A. Laube—M. Steinmetz—G. Vogler. Berlin, 1975.
- 28 Vö.: M. Moissinier: *La premiere internationale et la Commune de Lyon, 1865—1871. Spontanéisme-complots et „lutttes réelles”*. Paris, 1972.
- 29 Lenin, *Werke*, 27.k., 230.
- 30 „Sohasem képes a néptömeg az új társadalmi állapotok olyan új megteremtőjeként fellépni, mint a forradalom folyamán.” Ugyanott, 22.k., 103.
- 31 Vö.: R. Günther: *Die Epoche der sozialen und politischen Revolution beim Übergang von der antiken Sklavengesellschaft zum Feudalismus*; in: *Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR*. 1976. II—III. sz. 38.
- 32 Vö. T. Lepkowski munkáival, t.k. Haiti, 1.k. Habana 1968. 63.
- 33 Vö.: F. Furet—D. Richet: *La Revolution*. 2. Bde., Paris, 1973.
- 34 Vö.: D. Guérin: *Bourgeois et bras nus 1793—1795*. Paris. 1973.
- 35 J. Godechot: *Un jury pour la Révolution*. Paris, 1974.
- 36 Vitához való hozzászólás a Történettudományi Tanács konferenciáján, 1977. június 14-én.
- 37 Vö.: erről részletesen Meyer munkája, 168.
- 38 A Francia Forradalmat illetően vö.: Schmitt: *Einführung in die Französische Revolution*. 22.
- 39 Vö.: Geiss: *Die Revolution in der modernen Geschichte*.
- 40 L. H.—Ch. Scröder, H. Gerstenberger, G.P. Meyer és H. Schilling hozzászólásait; in: *200 Jahre amerikanische Revolution*.
- 41 Vö.: Geiss-Tamchina, 15. („Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft”. Kiadta I. Geiss—R. Tamchina. 2.k.: *Revolution. Ein historischer Langsschnitt*. München. 1974.)
- 42 Vö.: W. Küttler: *Zum Begriff der bürgerlichen und bürgerlich-demokratischen Revolution bei Lenin*; in: *Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte*.
- 43 Vö.: E. Schmitt—M. Meyn: *Ursprung und Charakter der Französischen Revolution bei Marx und Engels*. Bochum. 1960. *Die Französische Revolution*, 13.; Schmitt: *Einführung in die Französische Revolution*, 26.
- 44 Vö.: *Debatte um die Französische Revolution*. Kiadta: W. Grab. München, 1975.